

Когнітивні характеристики фразеологізмів з антропонімічним компонентом (концепт “людина у світі”)

Г. В. Дишлева

Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: dyshleva.anna@gmail.com

Paper received 31.12.21; Accepted for publication 18.01.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2022-264X77-03>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню когнітивних характеристик фразеологізмів, які утворюють концепт “Людина у світі”, у складі лексичної системи української мови. У роботі обґрунтовано визначальні чинники фразеологічних одиниць з цим антропонімічним компонентом, що зумовлює специфіку їх функціонування, здійснено поділ на семантичні підгрупи, виокремлено найважливіші характеристики зазначених фразеологізмів, проаналізовано полісемію фразеологічних одиниць, виявлено механізми представлення характеристик людини та соціуму антропонімічним компонентом, що позначає людини у світі, у складі фразеологізмів, досліджено позитивні й негативні конотації, що сприяють зображенню людини у світі. Важливим для багатоаспектного дослідження фразеологізмів концепту “Людина у світі” є завдання встановлення системних зв’язків усередині виділеного масиву одиниць. Виділення матеріалу за семантичними підгрупами дало змогу показати багатство й розмаїття цього потужного фразеологічного шару в українській мові та розкрити найбільшу репрезентованість у тому чи тому концепті аналізованих одиниць.

Ключові слова: фразеологізми з антропонімічним компонентом, аксіологічні характеристики, ментальні властивості людини, полісемія фразеологізмів, позитивні і негативні конотації.

Вступ. Антропоцентричний підхід до аналізу мовних фактів, який є загальноновизнаним у сучасній лінгвістиці, визначає, що людина, “людський фактор” відіграють провідну роль у процесах номінації, зокрема фразеологічної. К. І. Мізін пояснює цей принцип: “Антропоцентризм... передбачає переміщення інтересів дослідника з об’єктів пізнання на суб’єкт пізнання як продукт культури та чинник формування культурних кодів...” [2, с. 11]. Багато лінгвістів дотримуються думки, що антропоцентризм є у фразеології домінуючим (Б. М. Ажнюк, М.Ф. Алефіренко, А.С. Аксамитов, В. М. Білоноженко, Ю.А. Гвоздарьов, О.В. Забуранна, А.М. Емірова, А.О. Івченко, Ю.М. Караулов, К. І. Мізін, Ю.Ф. Прадід, В.Д. Ужченко та інші). Людина – багатовимірною особистістю, і через це мовний образ людини моделює її за різними аспектами: біологічним, анатомо-фізіологічним, психічним, інтелектуальним, соціальним. Серед іншого, інтерес фразеологів викликає мовний образ людини у плані її внутрішніх, ментальних властивостей.

Короткий огляд публікацій по темі. Внутрішній світ людини українські дослідники фразеології розглядають як цілісно, так і з погляду окремих його складових. Найбільший інтерес у лінгвістів викликає мовний образ людини з погляду інтелектуальних здібностей загалом. Структурно-семантичні та формально-граматичні характеристики польських фразем на позначення ментальних властивостей людини висвітлено у роботі Н.Б. Дем’яненко [2005]. Інтелектуальні здібності, пізнавальна діяльність і процеси мислення людини у їх фразеологічному відображенні розглянуто у роботах А.А. Желілова, який здійснює зіставне вивчення фразеологічних одиниць, що характеризують когнітивну діяльність людини в кримськотатарській, англійській та українській фразеології [2011], а також Р.В. Угринюка, який використовує квантитативно-польовий підхід до вивчення німецьких лексичних та фразеологічних одиниць на позначення інтелектуальних здібностей людини [2011]. О. Г. Сошко дослідила ментальні характеристики особи в українській, ан-

глійській та німецькій мовах [2014]. К.І. Мізін ґрунтовно аналізує компаративні фразеологічні одиниці англійської, німецької, української та російської мов, що дає змогу розкрити сутність основоположних принципів фразеології – антропоцентричності й аксіологічності [2011].

Мета полягає у визначенні структурно-семантичних особливостей фразеологізмів з антропонімічним компонентом на позначення ментальних особливостей людини як виразників аксіологічних характеристик.

Матеріали і методи. Матеріалом лінгвістичного аналізу стали українські фразеологізми на позначення інтелектуальних можливостей людини, зібрані методом суцільної вибірки із лексикографічних джерел: Великий тлумачний словник сучасної української мови [2007], Словник фразеологізмів української мови [2008], Фразеологічний словник української мови у 2-х томах [1984], збірки українських приказок, прислів’їв, переказів та приповідок [1993;1963]. Для досягнення мети наукової розвідки були використані описовий метод, компонентний аналіз, контекстуальний аналіз, а також застосовано дистрибутивну методику.

Результати та обговорення. Група фразеологізмів, які характеризують мислення, значна кількістю елементів і строката за семантикою. А. М. Емірова пояснює це тим, що мислення є найвищим пізнавальним процесом, який базується на відчуттях, сприйнятті, пам’яті, і з іншого боку, тісно пов’язаний з мовленням [5, с. 161]. Цієї підгрупи стосуються насамперед фразеологічні одиниці, які позначають ментальні властивості і стани, обумовлені індивідуальними особливостями мислення. Тут виділяються фразеологізми з антонімічним значенням – позитивною і негативною оцінкою ментальних характеристик людини, а також підгрупи, що виокремлюють ментальні особливості сприйняття людиною світу, і передають моральні настанови як накопичений віками досвід.

Негативна ментальна характеристика людини

виражена фразеологізмами, які своєрідно репрезентують розумові здібності людини.

Фразеологічні одиниці представляють особу як:

1) зовсім, абсолютно дурну (*дурень набитий*):

Конторника нема, а той, що сидить у конторі, – дурень набитий (М. Коцюбинський).

2) розумово обмежену, нерозсудливу, без внутрішнього морального стрижня (*без царя в голові, нема царя в голові*):

Я вважаю, що ця роль якраз для мене. Сам Гоголь пише, що Хлестаков – “тоненький, худенький... без царя в голові... неспроможний зупинити постійної уваги на якій-небудь думці” (В. Нестайко).

3) некмітливу, нерозторопну (*дурний піп хрестив*): – *Дурний тебе, Левку, піп хрестив, – обурювався Лесь Якубенко. – Хто ж так сіно горне? (М. Стельмах).*

4) таку, яка говорить нісенітницю (*півтора людського*): *Наговорив [Зінько] сім мішків гречаної вовни, а все півтора людського, що й купи не держиться! (Б. Грінченко).*

5) таку, яка не тямить у певній справі, галузі (*як циган у віцях*). Узувальне застосування фразеологізму полягає у передачі протиріччя між життєвим досвідом та вмінням його застосовувати: *Хоч Михайло Іванович і бачив на своєму віку чимало людей, та вмів у них розбиратися як циган у віцях (П. Панч).*

Позитивна ментальна характеристика представлена насамперед фразеологізмами, які репрезентують людину як:

1) таку, що має надзвичайний здібності, талант, даний Богом (*божа іскра*):

У нього справді божжа іскра, йому треба вчитися професійно, – говорили у містечку про маленького

2) таку, яка своєю особистістю підкорює серця (*володар дум і сердець*):

О Арсеньєв!... Він бог цілого цього експресу, цілого цього світу. Володар дум і сердець. Він панує тут, як ніколи не панував там – у тій неймовірно казковій, відкритій ним країні, що зробила його ім'я девізом і прапором всіх мандрівників і всіх – от таких – конкістадорів (І. Багрянний).

3) мислячу, свідому, здатну приймати вважені рішення (*людина твереза*): – *Ви людина твереза, широкі поглядів, зможете організувати нове виробництво у найкоротший термін (В. Усач).*

4) наполегливу, передбачливу (*хлопець не дурень*): *Та хлопець був не дурень і не відступав ані на крок. – За мою роботу, пане, прийдеться платити, – це раз нагадав, ніби й не чув панської погрози (Укр. казки).*

5) кмітливу, розумну не за віком (*молодий, та ранній*):

Гайворон у вас молодий, та ранній. За словом у кишеньку не лізе, – сказав Бунчук (М. Зарудний).

У фразеологічних одиницях (*молодий та зелений; мудрець за чужою спиною; великий комбінатор; почувати себе богом*) до уваги беруться окремі характеристики людини, які вірізняють її серед інших:

1) юна і недосвідчена, якій бракує певних знань або навичок:

Назару Івановичу ще рано відповідальність на себе брати, молодий ще, зелений (Ю. Збанацький).

2) дає поради, коли вже немає в них сенсу: – *Посіяли на піщаниках пшеницю, вона там зроду не родила.*

Посадили б краще кавунів. – Ви, я бачу, також мудрець за чужою спиною (Григорій Тютюнник).

3) людина незвичних, нестандартних рішень:

Отож можна признати, що мій однокурсник виявив талант як великий комбінатор. Івана Василевського колись уразила картина Ієроніма Босха: стеблиста рослина із плодом, схожим на мильну бульбашку, всередині – оголені в лежачій позі Він та Вона. Цього альбома приніс на курс наш однокурсник Борис Ковзя (В. Шевчук).

4) має надзвичайні знання, вміння у певній галузі:

Василь був механізатором широкого профілю і на всіх машинах почував себе богом (О. Гончар).

ментальна характеристика (припущення, здогад, очевидність)

У повсякденному житті українці звикли покладатися на Бога, до якого ставляться з великою шаную. Звертаються вони до вищих сил і тоді, коли не знають, що є причиною певних ситуацій, і віддають в руки Господа розв'язання проблем. Фразеологізми (*бог зна; святий [його] знає*) виражають припущення, яке характеризує неможливість, нездатність людини віднайти причину дії чи стану:

1) відсутність чіткої каузачії: – *Бог зна, чого ти журишся, о. Мойсей! – каже о. Хведор. – І хочеться тобі того клопоту? Я й не радий, а діти родяться, родяться та й ще родяться, і не знаю, коли тому кінець буде! (І. Нечуй-Левицький).*

2) невідомий напрям: *Часом, у вибитих дверях, виднілись самотні сходи, що вели бог зна куди, по яких вже ніхто не ступить (М. Коцюбинський).*

3) оцінка людиною своїх вчинків і дій інших:

Отаке-то на сім світі пролять люде! Того в'яжуть, того ріжуть, Той сам себе губить... А за віщо? Святий знає (Т. Шевченко).

Фразеологічна одиниця (*Господь його розбере*) характеризує ситуацію як складну і заплутану, у якій лише Господь може розібратися.

Хто там правий, а хто винуватий – Господь його розбере (Панас Мирний).

У стані душевної кризи, роздратування, неспокою українці звертаються до представників демонічних сил, вважаючи святотатством згадувати у таких випадках ім'я Бога. Фразеологізми, наведені нижче, також передають припущення щодо дій чи станів людини. Фразеологічні звороти (*враг його знає; враг його матір (душу) знає; врагова, вража мати знає*) виражають припущення щодо:

1) негативних змін суспільства: *Вража мати його знає, який тепер люд настав! Прийде казна-що, казна-звідки та й зрюкотить, як воріт не розламле (П. Куліш).*

2) часу припинення стану: *Бреду горем, мов тим морем, і враг його зна, коли перебреду (М. Кропивницький).*

3) причини ситуації: *За що ж його узяли? – А враг їх матір знає (Панас Мирний).*

Фразеологізми (*кат зна (кат його знає); кат його батька знає*), передаючи припущення людини стосовно певної ситуації, виражають:

1) намагання виправдати поведінку: *І як-таки тобі так, не роздивившись, та зразу і брякнути! – поклавши скажи, вимовляла Хівря Грицькові. – Та кат*

його знає! – *вивертвся той (Панас Мирний).*

2) невідомість, беспорядність: *А нам же яка пора-да? – загули козаки, дивлячись, що усе їх начальство чи переказилось, чи кат їх зна (Г. Квітка-Основен'яненко).*

3) недолугі дії іншої особи: *А ну, думаю, зв'яжу я його (півня) краще, бо та Варка...кат зна як зв'язала (Марко Вовчок).*

4) незадоволення діями іншої особи: *– Де брусок? – Ну, мантачка... – А кат тебе знає, де ти все діваєш (Григорій Тютюнник).*

5) психічний стан: *Почне щось снуватися в голові – снується та й снується, а на який кінець, то й кат його голову знає (С. Васильченко).*

моральна настанова (суспільний досвід)

Ці фразеологізми можна поділити на три частини: фразеологічні одиниці, які виражають суспільний досвід, дають настанови загального характеру і правила поведінки на щодень. О. Г. Сошко наголошує на тому, що обставини “.. вимагають від особистості насамперед чіткого й усвідомленого сприймання навколишньої дійсності, обдуманого, глибокого та оригінального розв'язання різних життєвих, виробничих та навчальних завдань” [4, с. 20].

У фразеологічних одиницях, що виражають суспільний досвід, подана рекомендація:

1) не залишатися у полоні минулого (*лишіть мерцям мертвих погрібати*): *Лишіте мертвим мертвих погребати. За морем гріб, а тут – твій син живий (Леся Українка).*

2) не втрачати пильність (*Люди, будьте пильні!*):

Люди, будьте пильні! Робіться це ніби заради добра України, задля добробуту народу, в ім'я щастя діточок. Облуда, цинізм, жорстокість, мало-освіченість, безсердечність, хитрість, підлість стали узвичаєною нормою поведінки брехунів-лицедіїв (О. Федорук).

3) передавати досвід предків (*увібрати з молоком матері; увіссати з молоком матері*):

Дитина чує колискову пісню від матері; від неї ж вона всотує з молоком живі соки країни (З газети).

Фразеологізми, які дають **настанови щодо майбутнього**, пропонують:

1) мріяти про більше і досягати більшого (*у сумці солдата лежить маришальський жезл; поганий той солдат, який не думає бути генералом*):

Це вже останній раз перед виступом на фронт. Ви всі мусите дуже уважно поставитись до цього. Поганий солдат той, який не думає бути генералом! (Г. Шкурупій).

2) мати власні цінності і переконання (*не створи собі кумира*): *...а зрештою життя – хвороба, не що інше, як нудна й повільна смерть, дароване від Бога право вибору не передбачає саму можливість, не сотвори собі кумира, створи себе, а ліпше будь собою (В. Славчук).*

3) бути дружними і згуртованими (*гуртом і батька бити добре*): *Прокіп вмовляє: – Держіться, як будемо разом стояти, наш буде верх. Йому ловлять слова*

із рота. – Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бити добре (М. Коцюбинський).

4) цінувати давніх справжніх друзів (*для приятеля нового не пускайся старого і над друга старого нема в світі нікого*): *Босаковський помітив його думки. – У дорогу голодним не вирушай, бо в дорозі всяко буває. Попадеш на добрих людей – погостять, попадеш на поганих, нічого не дадуть. Шануй друзі свого, і для нового не пускайся старого (Б. Лепкий).*

5) усвідомлювати необхідність дружби (*не так багатство, як вірне братство; не май сто кіп у полі, май друзів доволі*): *...мова про те, що багатство людини є наслідком її бажань, а де багатство твоє, там і серце твоє. І ще казав Ісус Христос: не можна водночас служити і Богові, і грошам. Намагайтесь знайти добрих і вірних друзів, адже недарма кажуть: “Не май сто кіп у полі, май друзів доволі” (Ю. Шевчук).*

У фразеологізмах з правилами на щодень йдеться про:

1) застереження від поспіху (*поспішиши – людей насмішиши; хто спішисть, той людей смішисть*):

[Вересай]: *... А воно, знаєте, поспішиши – людей насмішиши (І. Микитенко).*

2) необхідність бути розважливим і обмірковувати дії (*не забігай (не спіши, не квапся, не ліз) поперед батька в пекло*): *– Не спіши поперед батька в пекло, – сказав він. – Я сам тобі скажу, коли це треба зробити (Л. Смілянський).*

3) необхідність бути обережним (*береженого і бог береже*): *Діси за біблейським законом: береженого і бог береже (В. Сологуб).*

Висновок. Фразеологічні одиниці, які передають внутрішній світ людини, утворюють значну за кількістю і різноманітну за семантикою групу. Вони характеризують ментальні властивості у позитивному і негативному плані; виражають припущення за допомогою звернення не лише до Бога, але й до нечистої сили, що притаманне саме цій групі, адже у вище розглянутих утвореннях фразеологізмів згодом виражався чітким зверненням до певних сил. Лише у цій групі узагальнено суспільний досвід людства, моральні настанови наступним поколінням, що свідчить про полісемію фразеологізмів на позначення ментальних характеристик, що дозволило віднести їх до різних підгруп, у межах яких виділяються окремі багатозначні одиниці, які деталізують і увиразнюють загальне значення підгрупи. Характерною ознакою є утворення синонімічних паралелей фразеологізмів, які групуються за вираженням спільної ознаки. Переважна більшість розглянутих фразеологічних одиниць розвинули чисельні позитивні і негативні конотації, що сприяють експресивному зображенню людини у світі. Перспективним видається подальше дослідження української фразеології, мотивованої різноплановими інтерпретаціями людини, у функційному аспекті, з метою встановлення стилістичних функцій фразеологічних одиниць, їх структурно-семантичних модифікацій, частотності вживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'яненко Н. Б. Фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини в польській мові. К.: КНУ, 2005. 184 с.
2. Мізін К. І. Лінгвокультурологічні засади фразеологічної системи усталених порівнянь: антропоцентричний і аксіологічний виміри: дис... д-ра філол. наук. К.: 2011. 520 с.
3. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). К. – Черкаси, 2004. 258 с.
4. Сошко О.Г. Фразеологічна репрезентація внутрішніх рис людини: особливості внутрішньої форми і семантики (на матеріалі української, англійської та німецької мов): дис... канд. філол. наук. К., 2014. 250 с.
5. Эмирова А. М. Избранные научные работы. К 75-летию со дня рождения и 52-летию научной, педагогической и общественной деятельности. Симферополь: КРП "Издательство "Крымучпедгиз", 2008. 366 с.

REFERENCES

1. Demyanenko, N.B. Phraseological units for denoting the mental properties of a man in the Polish language. K: KNU, 2005. 184 s.
2. Mizin, K.I. Linguocultural principles of the phraseological system of established comparisons: anthropocentric and axiological dimensions: dis ... Dr. Philol. Science. K .:, 2011. 520 p.
3. Selivanova, O.O. Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects). K. - Cherkasy, 2004. 258 p.
4. Soshko, O.G. Phraseological representation of internal human features: features of internal form and semantics (on the material of Ukrainian, English and German languages): dis... Cand. Philol. Science. K., 2014. 250 p.
5. Emirova, A.M. Selected scientific works. To the 75th anniversary of the birth and the 52nd anniversary of scientific, pedagogical and social activities. Simferopol: KRP Publishing House "Krymchpedgiz", 2008. 366 p.

Cognitive characteristics of phraseological units with anthroponymic component (the concept of "man in the world")**G. V. Dyshleva**

Abstract. The article is devoted to the study of the cognitive characteristics of phraseological units, which form the concept of "Man in the world" as part of the lexical system of the Ukrainian language. The defining factors of phraseological units with this anthroponymic component, which determines the specifics of their functioning, are substantiated, the division into semantic subgroups is made, the most important characteristics of these phraseological units are singled out, as part of phraseology, studied the positive and negative connotations that contribute to the image of man in the world. The task of establishing systemic connections within a selected array of units is important for the multifaceted study of the phraseological units of the concept of "Man in the World". The selection of material by semantic subgroups are allowed to show the richness and diversity of this powerful phraseological layer in the Ukrainian language and to reveal the greatest representation in a particular concept of the analyzed units.

Keywords: *phraseological units with anthroponymic component, axiological characteristics, human mental properties, polysemy of phraseological units, positive and negative connotations.*